

2006

þÿ " » ® , ¿ Â - " ® ¼ ¿ Â - › ± ì Â " , Ä Á - ± Ä
þÿ ± ½ ± ³ ⁰ ± ⁻ ± Ä · Â ± Á Ç ± ⁻ ± Â , Ä · Â
þÿ Ã Í ³ Ç Á ¿ ½ · Â ⁰ ± ¹ Ä · Â µ Å Á É À ± Ê ⁰

Manitakis, Antonis

þÿ · Ä ± ¹ Á ⁻ ± ± ¹ ´ µ ⁻ ± Â , ⁰ ± ¹ ¿ » ¹ Ä ¹ Ä ¼ ¿ Í · ½ Ä µ » - Ç µ ¹ ± - ± ¼ ¹ ´ µ Å Ä ® Â

<http://hdl.handle.net/11728/11447>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ *ΕΝΤΕΛΕΧΕΙΑ*
Ε Κ Π Α Ι Δ Ε Υ Τ Η Ρ Ι Α Γ Ε Ι Τ Ο Ν Α

ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 21ου ΑΙΩΝΑ

ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Ταξιδευτής

ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ
Καθηγητής Α.Π. Θεσ/κης

«Πλήθος-Δήμος-Λαός», τρία πλάσματα
αναγκαία της αρχαίας, της σύγχρονης
και της ευρωπαϊκής δημοκρατίας

1. Εισαγωγή

Η καλούμενη παγκοσμιοποίηση, συμπορευόμενη με τις τεχνολογικές επαναστάσεις της πληροφορικής και της ηλεκτρονικής επικοινωνίας, προκάλεσε τρομακτικές εκρήξεις και ριζικές ανακατατάξεις σε όλες τις κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις και κυρίως στις σχέσεις εξουσίας. Ιδιαίτερα αισθητές είναι οι ανακατατάξεις στο πεδίο της οργάνωσης του κράτους, της κυριαρχίας του και της δημοκρατίας, ιδίως αν η τελευταία νοηθεί ως οργάνωση της λαϊκής κυριαρχίας. Τρία θεμελιώδη κλασικά, ιστορικά, πλάσματα της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού, που αποτέλεσαν, με τη μία ή την άλλη μορφή, τη βάση είτε της αρχαίας είτε της σύγχρονης δημοκρατίας, υφίστανται σήμερα τις συνέπειες των εκρήξεων αυτών. Πρόκειται για τις κατηγορίες του «Δήμου», του «Λαού» και του «Πλήθους» (με την έννοια του λατινικού *multitudo*). Κεντρική κατηγορία της αρχαίας δημοκρατίας η πρώτη, της σύγχρονης¹

¹ Βλέπε σχετικά για τις σχέσεις αρχαίας και σύγχρονης δημοκρατίας, το σημαντικό έργο του Μ. Σακελλαρίου, *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1999, σ. 3-14, και 593-

η δεύτερη, αμφιλεγόμενη η τρίτη, τουλάχιστον ως κατηγορία συστατική μιας «μετα-εθνικής» δημοκρατίας, έχει αναδειχθεί στην εποχή μας από τον Ιταλό μαρξιστή φιλόσοφο Τόνι Νέγκρι σε έννοια καταστατική μιας «παγκόσμιας» δημοκρατίας, και αντιμετωπίζεται από τον ίδιο ως εμμενής «κοινωνική-πολιτική δύναμη», που μπορεί να αντιταχθεί και να αντιπαρατεθεί στην πλανητική κυριαρχία της Αυτοκρατορίας.

Παράλληλα με την έννοια του πλήθους και την κλασική έννοια του Δήμου χρειάζεται επανεξέταση και επανασημασιολόγηση και η έννοια του λαού, ενόψει της υποτίμησης και περιφρόνησης που γνωρίζει από την σύγχρονη πολιτική φιλολογία η ίδια, η οποία έχει κυριολεκτικά αγνοηθεί στη συζήτηση για την πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης και αντιμετωπίζεται μόνον ένοχα και απωθημένα ως παρακμάζον και πεπαιωμένο υλικό. Η συντακτική διαδικασία της πολιτικής ενοποίησης της Ευρώπης ανέδειξε, πάντως, ως ένα από τα κεντρικά σημεία της σχετικής συζήτησης το ερώτημα, αν η υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκή κυριαρχία ή πολιτική εξουσία θεμελιώνεται λογικά και θεσμικά πάνω στην ύπαρξη ενός ευρωπαϊκού λαού ή ενός ευρωπαϊκού Δήμου και πάντως αν προϋποθέτει η δημιουργία της μια συλλογική πολιτική ταυτότητα. Η διαφορά μεταξύ των δύο εννοιών είναι στην προκειμένη περίπτωση ουσιώδης. Διότι, αν η δημιουργία ενός ευρωπαϊκού λαού είναι κάτι το ιστορικά και πολιτικά ανέφικτο, τότε διερωτάται κανείς, μήπως, τελικά, η δημιουργία ενός ευρωπαϊκού Δήμου, σε αντικατάσταση του Λαού, η δημιουργία δηλαδή μιας πολιτικής κοινότητας ατόμων, που έχουν ίσα δικαιώματα και συμμετέχουν εξίσου στην διαμόρφωση δημοσίας κοινής γνώμης και βούλησης, επειδή κατοικούν και εργάζονται στην ίδια ευρωπαϊκή επικράτεια, είναι αναγκαία και αναπόφευκτη για την συγκρότηση μιας μελλοντικής Ευρωπαϊκής Δημοκρατίας.

Στη εισήγησή μου θα επιχειρήσω να εξετάσω τα τρία αυτά νοηματικά πλάσματα εντάσσοντας το κάθε ένα στην εποχή που το γέννησε και κρατώντας το νόημα που είχε αποκτήσει στις οργανωτικές δομές της κοινωνίας που ανήκε.

Θα αρχίσω από την αρχαία δημοκρατία για να δείξω την οργανική σχέση Δήμου και Πλήθους και για να υπογραμμίσω τον «άμεσο» χαρακτήρα άσκησης της εξουσίας, ο οποίος εκδηλωνόταν ταυτόχρονα ως αυτοπροσδιορισμός του πλήθους και ως αυτοκυβέρνηση του Δήμου. Στη συνέχεια θα αναζητήσω τους όρους συγκρότησης του Λαού και τη σημασία που απόκτησε στη σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Θα κλείσω τη μελέτη με μια σύντομη αναφορά στην έννοια του πλήθους, έτσι όπως αναλύεται κυρίως από τον Τόνι Νέγκρι, οποίος βασίζεται στο έργο και στη σκέψη βασικά του Σπινόζα, αφού, προηγουμένως, εξετάσω τις δυνατότητες δημιουργίας ενός ευρωπαϊκού δήμου.

603, τα κλασικά έργα των Moses Finley, *Democratie antique et democratie moderne*, Payot, 2003, ιδίως σ. 63-94, Benjamin Constant, *De la Liberti des Anciens comparie a celle des Modernes*, Librairie Générale Française, 1980, σ. 491-515, τις αναλύσεις του D. Held, *Models of Democracy*, Oxford, Polity Press, 1987, σ. 23 επ., και 277-283(=και ελληνική μετάφραση, Μοντέλα Δημοκρατίας, Πολύτροπον, 2003), και τη δογματική μαρξιστική θεώρηση του Γιώργου Ρούσα, *Αρχαία Δημοκρατία για πάντα νέα*, Γκοβόστη, 1999, ιδίως σ. 15-29 και 272-290.

Αρχαία δημοκρατία: *‘πλήθος μὲν ἄρχον’,... ὁ δῆμος ἐστὶν κρατῶν’.*

Από τον Ηρόδοτο στον Αριστοτέλη

Στην αθηναϊκή δημοκρατία η κυριαρχία, με σημερινούς όρους, ανήκει στο Πλήθος, το οποίο αυτοπροσδιορίζεται και αυτοκυβερνιέται διά του Δήμου, που αποτελούσε το ενεργό και αδιαίρετο μέρος του Πλήθους, χωρίς να είναι ή να δρα ως αντιπρόσωπός του. Ο Δήμος ήταν το ίδιο το Πλήθος τη στιγμή που ασκούσε την κυριαρχία του, αυτοπροσδιοριζόμενο. Με αυτήν την έννοια η αθηναϊκή δημοκρατία αποτελεί ιστορικό παράδειγμα αυτο-οργάνωσης του Πλήθους και αυτο-κυβέρνησης του Δήμου και πρέπει να μελετηθεί από αυτήν την οπτική γωνία.

Έτσι, η πρώτη μεγάλη και η πλέον έκδηλη διαφορά, κατά την κρατούσα τουλάχιστον αντίληψη, μεταξύ της σύγχρονης δημοκρατίας από την αρχαία εντοπίζεται στον *άμεσο χαρακτήρα* άσκησης της εξουσίας στην πρώτη σε σχέση με τον *αντιπροσωπευτικό* της νεότερης². Στην αρχαία δημοκρατία ο Δήμος *μετέχει* –και δεν αρκείται στο να ασκεί απλώς– *άμεσα*, δηλαδή *χωρίς την διαμεσολάβηση αντιπροσώπων ή εκπροσώπων*, στην εξουσία. Μετέχει ο ίδιος συλλογικά και αποφασιστικά μέσω της Εκκλησίας του Δήμου και της Ηλιαίας στη *διοίκηση και διαχείριση των δημόσιων πραγμάτων*.

Η διαφορά όμως αυτή, αν και η πλέον έκδηλη, δεν είναι και η πλέον ουσιώδης, εφ’ όσον στηρίζεται σε ένα γνώρισμα μορφολογικό, την αντιπροσώπευση ή μη, και παραγνωρίζει ή εξαφανίζει άλλα διακριτά γνωρίσματα που προϋποτίθενται τούτου, όπως είναι η διαφορά «κράτους» και «πόλης», «δήμου» και «λαού», ή η απουσία της «κυριαρχίας». Είναι λάθος να προβάλλουμε στο παρελθόν έννοιες σύγχρονες ή να αποδίδουμε με σύγχρονους όρους πραγματικότητες της αρχαιότητας, που είχαν το δικό τους ειδικό νόημα. Στην αρχαία Πόλη ήταν, π.χ. άγνωστη η έννοια της κυριαρχίας, ως εξουσία του κράτους μονομερής και ακαταγώνιστη, καθώς και η διάκριση κράτους και κοινωνίας, κυβερνώντων-κυβερνωμένων. Η αρχαία Πόλις δεν ήταν κράτος με την σημερινή σημασία, με αυτόνομους μηχανισμούς εξουσίας και γραφειοκρατίας. Ούτε η έννοια του Λαού μπορεί να εξομοιωθεί με την αρχαία πρόσληψη του Δήμου.

Πίσω άλλωστε από τον Δήμο βρίσκεται το πλήθος: *‘πλήθος μὲν ἄρχον πρῶτα μὲν οὖνομα πάντων κάλλιστον ἔχει, ἰσονομίν’ (Ηρόδοτος)*. Αυτό είναι και κατά τον Αριστοτέλη η πραγματική βάση και η δύναμη της Δημοκρατίας: όταν το πλήθος είναι *κύριο* της Πόλεως και συμβαίνει να πολιτεύεται εξυπηρετώντας το γενικό συμφέρον, τότε το πολίτευμα καλείται Πολιτεία και είναι το ιδανικό πολίτευμα και πάντως το ορθό πολίτευμα, σε σχέση με τη Δημοκρατία που θεωρείται παρέκβαση της Πολιτείας: *«ὅταν δέ τό πλήθος πρὸς τό κοινόν πολιτεύεται συμφέρον, καλεῖται τό κοινόν ὄνομα*

² Για τη διάκριση μεταξύ άμεσης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, μεταξύ πολλών, R. Bobbio, *Representative and Direct Democracy*, στο *The Future of Democracy*, London, Polity Press, 1987, σ. 43-62 (=και ελληνική μετάφραση, *Αντιπροσωπευτική και άμεση δημοκρατία*, στο *‘Το μέλλον της Δημοκρατίας’*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 53-82), Κορνίλιος Καστοριάδης, *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, Έψιλον, 1999, ιδίως σ. 27-40. Και από την σκοπιά της φιλελεύθερης Δημοκρατίας, τις κριτικές αξιολογήσεις του υπέρμαχου της τελευταίας, Giovanni Sartori, *Democrazia. Cosa n*, Milano, Rizzoli, 1993, σ. 141-146.

πασῶν τῶν πολιτειῶν, πολιτεία» (Πολιτικά, 1279a 40-43). Είναι προφανές ότι οι ὅροι πλήθος και Δῆμος δεν ταυτίζονται: *πλήθος εἶναι οἱ πολλοί, ὁ πολλὺς λαός, ἡ πολλαπλότητα τῶν οἰκούντων τὴν πόλιν*. Το πλήθος ως σύνολο ενωμένο μπορεί και να υπερτερεί ποιοτικά των ἀρίστων, διότι οἱ πολλοί, καθένας ἀπὸ τους οἰοίους δεν εἶναι σπουδαῖος, ἐνδέχεται, ὅταν συνέρχονται γιὰ νὰ αποφασίσουν, νὰ εἶναι, ὡς ἀθροισμα, καλύτεροι ἀπὸ τους ἀρίστους³. Ἡ ἀξία –και τὸ στοίχημα μαζί– τῆς δημοκρατίας ἐγκείται στο ὅτι ἐμπιστεύεται τὴν *πολλαπλότητα*. Στὸ πολίτευμα αὐτό, πάντως, τὰ πάντα ἐναποτίθενται στὴν *πολλαπλότητα*: «ἐν τῷ πολλῷ ἐνὶ τὰ πάντα» (Ἡρόδοτου Ἱστορίαι, ΙΙΙ, Θάλεια, 80-82).

Δῆμος εἶναι, ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, τὸ πλήθος τῶν πολιτῶν που μετέχει ἐνεργά στα κοινά, τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν που δραστηριοποιούνται στα κοινά. Ὁ δῆμος ἐνεργεῖ ὄχι στο ὄνομα του πλήθους, ἀλλὰ ὡς *πλήθος ἐν συνελεύσει*. Αποτελεῖ τὴν ἐνοποιημένη, ἐνεργὸ και δραστήρια παρουσία του πλήθους. Ὑπάρχει χάριν του πλήθους, που εἶναι ὁ πραγματικὰ κυρίαρχος. Μεταξύ πλήθους και δῆμου ὑπάρχει σχέση ταυτότητας και ὄχι ἀντιπροσώπευσης. Ἡ διαφορά τῶν δύο ὄρων γίνεται σαφέστερη με τὴν ἀντιπαραβολή που κάνει ὁ Ἀριστοτέλης στὴν Ἀθηναίων Πολιτεία. Ἐκεῖ ἡ ἔννοια τῆς ἀρχαίας Δημοκρατίας ἀποδίδεται με τρόπο πληρέστερο και ἐξόχως περιεκτικὸ:

‘...ἀφ’ ἧς διαγεγένηται μέχρι τῆς νῦν, ἀεὶ προσεπιλαμβάνουσα τῷ πλήθει τὴν ἐξουσίαν. Ἀπάντων γὰρ αὐτὸς αὐτὸν πεποίκην ὁ δῆμος κύριον καὶ πάντα διοικεῖται ψηφίσμασιν καὶ δικαστηρίοις ἐν οἷς ὁ δῆμος ἐστὶν κρατῶν, καὶ γὰρ αὐτῆς βουλῆς κρίσεις εἰς τὸν δῆμον ἐλελύθασιν.’⁴

Στὴν ἀμεση δημοκρατία λοιπὸν ἡ ἐξουσία ἢ «κυριαρχία», με τὴν σημερινή ἔννοια του ὅρου, ἀνήκει μεν στο ‘πλήθος’, ἡ διοίκηση ὁμῶς τῶν κοινῶν ἀσκεῖται ὁργανωμένα και καθημερινὰ ἀπὸ τὸν Δῆμο, ὁ οἰοῖος ὡς ὁργανωμένη και ἀμεση ἐκφραση του πλήθους ἐγκαθιστὰ τὸν εαυτὸν του *παντοκράτορα*, *αὐτο-αναγορεύεται ὁ ἴδιος σε κύριο τῶν πάντων* και διοικεῖ με ψηφίσματα και δικαστικὲς αποφάσεις τὴν Πόλιν. Ἀκόμη και οἱ προτάσεις τῆς Βουλῆς στὸν Δῆμο φθάνουν γιὰ νὰ κριθοῦν τελικὰ. Ἡ παντοκρατορία του Δῆμου εἶναι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ πλέον ὀλοκληρωμένη ἐκδοχὴ τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ἡ οἰοῖα ὁμῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδραση κυρίως τῶν δημαγωγῶν, ὅταν ἡ ἐξουσία ἀσκεῖται πρὸς τὸ συμφέρον τῶν πολλῶν ἢ ἀπόρων και ὄχι πρὸς τὸ συμφέρον ὅλων τῶν πολιτῶν, κινδυνεύει νὰ παρεκκλίνει τῆς (ιδανικῆς) Πολιτείας και νὰ μετακυλίσσει σε τυραννία ἢ μοναρχία⁵. Αὐτὸ συμβαίνει στις πολιτείες που δεν ἀρχοῦν οἱ νόμοι ἀλλὰ οἱ δημαγωγοί.

³ «...ὅτι δε δεῖ κύριον εἶναι μᾶλλον τὸ πλῆθος ἢ τοὺς ἀρίστους μὲν ὀλίγους δέ, δόξειεν ἂν λύεσθαι καὶ τιν’ ἔχειν ἀπολογίαν, τάχα δέ κἂν ἀλήθειαν. Τούς γὰρ πολλοὺς ὧν ἕκαστός ἐστιν οὐ σπουδαῖος ἀνὴρ, ὅμως ἐνδέχεται συνελθόντας εἶναι βελτίους ἐκείνων οὐκ ὡς ἕκαστον ἀλλ’ ὡς σύμπαντας...» Ἀριστοτέλης, Πολιτικά, 1281a 41-1281b3, και W. Kullmann, ὁ.π., σ. 109-110.

⁴ Ἀριστοτέλης, Ἀθηναίων Πολιτεία, ΧΛΙ.

⁵ Βλ. Ἀριστοτέλη, Πολιτικά, 1292a. 10-39, ἀκόμη W. Kullmann, ὁ.π., σ. 113, και κυρίως J. de Romilly, *La Grèce antique à la découverte de la liberté*, Paris, Ed. de Fallois, 1989, σ. 123-140, τῆς ἰδίας, Προβλήματα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς δημοκρατίας, ὁ.π., σ. 189 ἐπ., τέλος, Θεουκυδίδου, Ἱστορία, ΙΙ, 65, 10.

Η πρώτη μεγάλη και νέα ιδέα, που κομίζει, επομένως, η αρχαία ελληνική δημοκρατία στην ιστορία της ανθρωπότητας, είναι αυτή της «παντοκρατορίας» του Δήμου: «Ἀπάντων γάρ αὐτός αὐτόν πεποίηκεν ὁ δῆμος κύριον καί πάντα διοικείται..». – «Ὁ δῆμος ἐστὶν κρατῶν», κρατεί όμως χωρίς τη διαμεσολάβηση αντιπροσώπων και χωρίς την παρεμβολή κάποιας τεχνοκρατικής ή γραφειοκρατικής elite⁶.

Τα βασικά χαρακτηριστικά της άμεσης δημοκρατίας συμπυκνώνονται από τον Αριστοτέλη και είναι: «τό αἰρεῖσθαι τὰς ἀρχὰς πάντας ἐκ πάντων, τό ἄρχειν πάντας μὲν ἑκάστου ἕκαστον δ' ἐν μέρει πάντων, τό κληρωτάς εἶναι τὰς ἀρχὰς ἢ πάσας ἢ ὅσαι μὴ ἐμπειρίας δέονται καί τέχνης, τό μὴ ἀπό τιμήματος μηθενός εἶναι τὰς ἀρχὰς ἢ ὅτι μικροτάτου, τό μὴ δίς τόν αὐτόν ἄρχειν μηδεμίαν ἢ ὀλιγάκις ἢ ὀλίγας ἔξω τῶν κατὰ πόλεμον, τό ὀλιγοχρονίους τὰς ἀρχὰς ἢ πάσας ἢ ὅσας ἐνδέχεται..»⁷. Η αναγνώριση ενός καθολικού δικαιώματος εκλέγειν και εκλέγεσθαι σε όλους τους πολίτες, η κλήρωση και η εναλλαγή ή διαδοχή στα αξιώματα –με εξαίρεση όσα χρειάζονται εμπειρία ή τέχνη όπως του στρατηγού– το ολιγόχρονο της θητείας, η μη αμοιβή των αρχόντων ήταν όροι συστατικοί του δημοκρατικού πολιτεύματος. Μόνον η συμμετοχή στην Εκκλησία του Δήμου είναι αυτοδίκαιη και δεν χρειάζεται ούτε κλήρωση ούτε εκλογή.

Ο Ηρόδοτος ταυτίζει μεν τη δημοκρατία με την ισονομία, για αυτό και την αποκαλεί «ισονομία», θεωρεί όμως ως προσδιοριστικό της στοιχείο σε σχέση με τα άλλα πολιτεύματα τη στήριξή της στο πλήθος, και εκθειάζοντας τη σημασία των «πολλών», υπογραμμίζει ότι 'τα πάντα βρίσκονται, ενυπάρχουν στο πλήθος, στους πολλούς'. Η θέση αυτή προκύπτει από τη συζήτηση μεταξύ τριών Περσών, του Οτάνη, του Μεγάβυζου και του Δαρείου σχετικά με τη διάκριση των πολιτευμάτων σε μοναρχία, ολιγαρχία και δημοκρατία, που περιγράφει στο τρίτο βιβλίο των Ιστοριών του, στη Θάλεια⁸. Η συζήτηση γίνεται με αφορμή το θάνατο του βασιλιά Καμβύση και την αναζήτηση του καλύτερου πολιτεύματος. Ο Οτάνης παραθέτοντας τα πλεονεκτήματα της δημοκρατίας, την ορίζει με αναφορά στην κυριαρχία του πλήθους: «πλήθος μὲν ἄρχον πρῶτα μὲν οὖνομα πάντων κάλλιστον ἔχει, ἰσονομῖν, δεύτερα δέ τούτων τῶν ὁ μούναρχος ποιέει οὐδέν· πάλῃ μὲν ἀρχὰς ἄρχει, ὑπεύθυνον δέ ἀρχὴν ἔχει, βουλευματα δέ πάντα ἐς τό κοινόν ἀναφέρει τίθεμαι ὧν γνώμην μετέντας ἡμέας μουναρχίην τό πλήθος ἀξείν· ἐν γάρ τῷ πολλῷ ἐνὶ τά πάντα».⁹

Ο λόγος του Οτάνη είναι πολλαπλά επίκαιρος και σημαντικός για την σύλληψη της Δημοκρατίας και τούτο όχι μόνον διότι ταυτίζει τη δημοκρατία με την ισονομία ή διότι στέκεται και μιλά στο 'μέσον' των Περσών (ἐς μέσον κατατεθεῖναι τὰ πράγματα), συζητά, δηλαδή, τα δημόσια πράγματα εις το «κέντρον» ή στην αγορά της Πόλεως και απαιτεί οι αποφάσεις να αναφέρονται «ἐς τό κοινόν», αλλά κυρίως διότι θεωρεί ότι

⁶ Βλ. Μ. Finley, ό.π., σ. 58-76. Βλέπε σχετικά και Γ. Βλάχου, Η δημοκρατική κοινωνία και ο πολίτης, Αθήνα, Παπαζήσης, ά.χ.,

⁷ Αριστοτέλης, Πολιτικά, VI, 1317b 20-25.

⁸ Ηρόδοτου, Ιστορία, III, Θάλεια, 80-82.

⁹ Ηρόδοτου, Ιστορία, III, 80-82.

με τους 'πάτριους νόμους' ή με την 'πάτριον πολιτείαν'¹⁸ και είχε χαρακτήρα δεσμευτικό, πιο δεσμευτικό απ' ό,τι έχει το τυπικό σύνταγμα. Σύνταγμα ήταν, τελικά, η ίδια η Πολιτεία, που δεν ήταν τίποτε άλλο από μια εύτακτη οργάνωση του βίου στην πόλη: «*ή γάρ πολιτεία βίος τίς ἐστι πόλεως*» (Αριστοτέλης, Πολιτικά, IV, 1295a 43) ή «*πᾶσα πολιτεία ψυχὴ πόλεως ἔστι, τοσαύτην ἔχουσα δύναμιν ὅσπν περ' ἐν σώματι φρόνησις*» (Ισοκράτης, Παναθηναϊκός, παρ. 139 και Αρεοπαγитικός, 14). Γι' αυτό άλλωστε και στις ξένες γλώσσες ο όρος Πολιτεία αποδίδεται με τον όρο σύνταγμα (constitution).

Στην αθηναϊκή δημοκρατία δεν νοείται, επειδή είναι άμεση, διάκριση αρχόντων και αρχομένων, κυβερνώντων και κυβερνωμένων, αφού οι κυβερνώμενοι είναι ταυτόχρονα και κυβερνήτες και όλοι οι πολίτες, με αποκλεισμό βέβαια των γυναικών και των δούλων, δικαιούνται να συμμετέχουν άμεσα και ισότιμα στα κοινά¹⁹. Αυτόν που αδιαφορεί, άλλωστε, και δεν μετέχει στα κοινά «*οὐκ ἀπράγμονα ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν*», δηλώνει καμαρώνοντας ο Περικλής²⁰. Η «κυριαρχία», επομένως, του «Δήμου» στην αρχαία δημοκρατία διαφέρει ριζικά από την «κυριαρχία του Λαού» στη σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία, όπως θα δούμε καλύτερα και στη συνέχεια. Κάθε παραλληλισμός ανάμεσα στις δύο είναι, πάντως, λανθασμένος και παραπλανητικός, δεδομένου, ότι τόσο και η σημερινή έννοια της «κυριαρχίας» και μάλιστα η κατ' ανάθεση άσκησή της, όσο και ο «περιορισμός» της εξουσίας του Πλήθους από κανόνες ενός τυπικού συντάγματος, ήταν και τα δύο άγνωστα στην αρχαία Αθήνα και εντελώς ασυμβίβαστα με την πολιτική οργάνωση της αθηναϊκής πολιτικής κοινωνίας.

Η δημοκρατία, εξάλλου, στην αρχαία Αθήνα, είναι και τρόπος ζωής, «*ή γάρ πολιτεία βίος τίς ἐστι πόλεως*» (Πολιτικά, 1294a 43). Χαρακτηρίζει ολόκληρη την κοινωνία και όχι μόνον το κράτος, αφού κράτος, ως οργάνωση αυτοδύναμης εξουσίας και δύναμη καταναγκασμού ξεχωριστή από την κοινωνία, δεν νοείται ούτε υπάρχει²¹.

Ο όρος 'δημοκρατικό κράτος' θα ήταν για τους Αθηναίους ακατανόητος, δεδομέ-

¹⁸ Βλέπε σχετικά Γ. Βλάχο, ό.π., σ. 58-59 και τις εκεί παραπομπές.

¹⁹ Μεταξύ πολλών, D. Held, ό.π., σ. 15-20 (=ελλμετ. σ. 27-32), M. Finley, ό.π., σ. 64 επ.

²⁰ Περικλέους Επιτάφιος, Θουκυδίδου, II 40 (μετάφραση Ι.Κακριδή, βιβλιοπωλείο Εστίας, 2000): «*Ἐν δέ τοῖς αὐτοῖς οἰκείον ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια, καὶ ἕτεροις (ἕτερα) πρὸς ἔργα τετραμμένοις τὰ πολιτικά μὴ ἐνδεῶς γινῶναι· μόνοι γάρ τόν τε μηδέν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν,...*».

²¹ Γι' αυτό και διαπράττουν ασυγχώρητο λάθος όσοι ταυτίζοντας τον αρχαιοελληνικό όρο 'Πόλις' με την σύγχρονη έννοια 'Κράτος' αποδίδουν στο κράτος όλα τα θετικά της αρχαίας Πόλεως. Το λάθος αυτό διαπράττουν κυρίως γερμανόγλωσσοι συγγραφείς, αποδίδοντας τον όρο Πολιτεία ως Staat. Το διέπραξε πρώτος ο Χέγκελ και έδωσε λαβή για δικαιολόγηση του ολοκληρωτικού κράτους με αναφορές στον Αριστοτέλη (βλέπε κριτική της αντίληψης αυτής με παράθεση σχετικού χωρίου από τις Παραδόσεις για την Ιστορία της Φιλοσοφίας του Χέγκελ στο έργο του W. Kullmann, ό.π., σ. 16-17). Το επαναλαμβάνουν όμως και σύγχρονοι συγγραφείς δημιουργώντας ανάλογες συγχύσεις. Βλέπε τις πολιτικές συνέπειες μιας τέτοιας σύγχυσης όπως τις επισημαίνει εύστοχα ο Καστοριάδης γράφοντας ότι η «αρχαία ελληνική πόλις δεν μπορεί να ονομαστεί κράτος με την έννοια που έχει ο όρος σήμερα», διότι «πόλις» δεν είναι η Αθήνα, γεωγραφικά προσδιοριζόμενη, αλλά οι Αθηναίοι πολίτες. Αθηναίων Πολιτεία ονομάζεται η αρχαία Αθήνα, αφού Πόλις είναι κοινωνία πολιτών, ή για να λεχθεί αρχαιοπρεπώς και ανδροπρεπώς, «*ἄνδρες γάρ ἡ πόλις*», Κ. Καστοριάδης, Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα, Αθήνα, Ύψιλον, 1999, σ. 37-38.

νου ότι το δημοκρατικό πολίτευμα νοείται ως οργάνωση ελεύθερων και ίσων πολιτών, που απαρτίζουν το πλήθος μίας πολιτικής κοινωνίας και οργανώνεται σε Δήμο.

Η πολιτική κοινωνία είναι, τέλος, ταυτόσημη με αυτό που σήμερα ονομάζουμε κοινωνία των πολιτών και ταυτίζεται με την «πολιάδα κοινότητα», που παρουσιάζει μια ταξική ομοιογένεια. Η κοινωνική συνοχή της Πόλεως οφείλεται στην ομοιογενή, σχετικά, κοινωνική της δομή με την οποία συνδέεται οργανικά. Όπως επισημαίνει ο Σακελλαρίου, η Πόλις οικοδομήθηκε πάνω σε μια πολιτισμική κοινότητα, συνεκτική με ρίζες τοπικές, «συσσωματωμένης και ενσωματικής», την «πολιάδα κοινότητα»²². Η πολιάδα κοινότητα δεν αντιπαράθεται προς την πολιτική κοινωνία της πόλης, δεν αντιδιαστέλλεται απ' αυτήν, όπως στο σύγχρονο κράτος η κοινωνία των πολιτών, συμπλέκεται μαζί της αρμονικά.

2. Αντιπροσωπευτική δημοκρατία: ο λαός κυρίαρχος ως πλασματική μορφοποίηση του πλήθους

Έρχομαι τώρα στο δεύτερο σημείο της εισήγησής μου, στην παρουσίαση της σχέσης λαού και πλήθους στη σύγχρονη εποχή, στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, όπου η έννοια του πλήθους είναι πλήρως απωθημένη, θα έλεγε κανείς εξαφανισμένη, και όμως είναι παρούσα και υπαρκτή, αφού από αυτήν προκύπτει και σε αυτήν στηρίζεται η έννοια λαός, όπως θα δούμε. Ο λαός είναι ένα δημιούργημα της πολιτικής αντιπροσώπευσης, κατασκευάστηκε ως πλάσμα δικαίου, γιατί δεν ήταν δυνατόν διαφορετικά να υπάρξει και να αντιπροσωπευτεί το πλήθος.

Για την αντιπροσωπευτική δημοκρατία ο λαός υπάρχει μόνον πολιτικά και υπάρχει πολιτικά, επειδή μπορεί και αναπαριστάνεται νομικά, ως υποκείμενο ή «νομικό» πρόσωπο με δική του θέληση. Μάταια αναζητείται η ύπαρξη του «λαού» στο ιστορικό παρελθόν και εξομοιώνονται ιστορικά με κοινωνίες που αγνοούσαν την έννοια λαός και δεν είχαν σχέση με την σημερινή. Ο λαός, ως ενότητα πολιτική και σώμα ενιαίο και κυρίως ως πολιτικό υποκείμενο με βούληση δεν προϋπάρχει της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ώστε να τον αναζητήσουμε σε προ-αστικές κοινωνίες, διότι είναι

²² Για την πολιτισμική σημασία του όρου «πολιάδα κοινότητα», που συσσωμάτων και ενσωμάτων οικογένειες, φρατρίες και φυλές, που είχαν κοινά έθιμα παραδόσεις μύθους και αξίες, καθώς και για τις διαφορές του από τους συγγενείς όρους, πόλις, έθνος, οικισμός κ.ά. Είναι, πράγματι, εξαιρετικά ενδιαφέρουσες οι αναλύσεις επ' αυτού του Μ. Σακελλαρίου, ό.π., σ. 15-19 και 59-67, και ιδίως οι σκέψεις του που αφορούν τον σχετικά αυτόνομο χαρακτήρα της πολιάδας κοινότητας σε σχέση με την Πόλη και την οργάνωση μέσω αυτής της πολιτικής κοινωνίας, η οποία πάντως δεν θίγει ούτε υποκαθιστά τις δομές και λειτουργίες της «πολιάδας κοινότητας», δηλαδή τις σχέσεις και πρακτικές που βασίζονται σε κοινά ήθη και έθιμα και συνυφαίνονται στους κόλπους της οικογένειας, του οίκου, της φρατρίας και της φυλής. Οι σχέσεις πολιτικής κοινωνίας και πολιάδας κοινότητας δεν είναι αντιθετικές, η πρώτη στηρίζεται στη δεύτερη, την προϋποθέτει και διατηρεί σχέσεις αρμονικές μαζί της: «η πολιάδα κοινότητα δεν έπαυε να είναι για το κράτος-πόλη ο έσχατος λόγος υπάρξεώς του... η πολιάδα κοινότητα είχε ένα χώρο αποκλειστικά δικό της, χώρο ά-πολιτικό» (σ. 19).

δημιούργημα της αντιπροσώπευσης²³. Είναι βέβαια και δημιούργημα του σύγχρονου εθνικού κράτους, αφού αποτελεί συστατικό στοιχείο του, αλλά στο πλαίσιο του κράτους ο λαός, ανάλογα και με το πολίτευμα μοναρχία, αριστοκρατία ή δημοκρατία, νοείται κυρίως ως ενότητα, χωρίς βούληση και δυνατότητα συμμετοχής. Και στις δύο περιπτώσεις αποτελεί μια λογική κατασκευή, και για την ακρίβεια μια λογική υπόθεση απολύτως αναγκαία και απαραίτητη για την οικοδόμηση του σύγχρονου κράτους και τη λειτουργία της σύγχρονης δημοκρατίας.

Πρόκειται για ένα μεγαλειώδες και αξεπέραστο, προς το παρόν, λογικό κατασκευάσμα, που παράγεται και αναπαριστάται διαρκώς μέσα από τις διαδικασίες της εκλογής και της λαϊκής εντολής και εξουσιοδότησης προς τους αντιπροσώπους, αλλά και της επίκλησης της λαϊκής θέλησης ως παράγοντα νομιμοποίησης των αποφάσεων των κυβερνώντων. Αποτελεί μια λογική υπόθεση, που υπηρετεί και συντείνει στην αναπαραγωγή μιας πολιτικής πραγματικότητας, και είναι από αυτήν την άποψη λειτουργική και αποτελεσματική και δεν φαίνεται να μπορεί να αντικατασταθεί από μία άλλη λογική υπόθεση καλύτερη και ιστορικά πιο σύγχρονη από την ίδια.

Μέσω της πολιτικής αντιπροσώπευσης επιτυγχάνεται, πάντως, μια πραγματική μεταμόρφωση του αντιπροσωπευόμενου υποκειμένου: το αχανές και απροσδιόριστο πλήθος των ατόμων μιας πολιτικής κοινωνίας μετασχηματίζεται σε συλλογικό υποκείμενο με ενιαία βούληση και δική του ταυτότητα και αναπαριστάται ως αφηρημένη νομική και πολιτική ενότητα πολιτών: *το «πλήθος», για να μπορέσει να αντιπροσωπευτεί, μεταμορφώνεται σε υποκείμενο και ονομάζεται, «λαός».*

Δεν έρχεται, έτσι, η αντιπροσώπευση να δώσει μορφή σε κάτι που προϋπάρχει ήδη, ούτε να αναπαραγάγει ή να αναπαραστήσει τις ποικίλες θελήσεις του πλήθους ή της μάζας των ατόμων από τις οποίες συντίθεται το ίδιο. Έρχεται να *αναπαραστήσει δημιουργικά και με τρόπο συνθετικό και ενοποιητικό τις πολλαπλές, ατομικές ή συλλογικές, θελήσεις μιας μάζας ατόμων.* Η αναπαράσταση του πλήθους συντελείται με την απόδοση στο ίδιο ενός «προσωπείου», ώστε να καταστεί πρόσωπο και να μπορεί να εξομοιωθεί με φυσικό πρόσωπο. Η 'προσωποποίηση' του πλήθους, η παράστασή του, δηλαδή, ως ένα πρόσωπο, οδηγεί στην κατασκευή μιας πλασματικής έννοιας του λαού. Ο λαός αποκτά με τον τρόπο αυτό νομική υπόσταση και ο αντίστοιχος όρος χρησιμοποιείται κυρίως με την νομική σημασία του²⁴. Γίνεται έτσι δυνατή η μεταμόρφωση του άμορφου πλήθους σε συλλογικό υποκείμενο, και η αναγωγή, παράλληλα, της θέλησης του συλλογικού αυτού υποκειμένου σε ύπατη βαθμίδα νομιμοποίησης και δικαιολόγησης των επιταγών της Πολιτείας και υποταγής όλων των υποκειμένων στις προσταγές της. Η πολιτική αντιπροσώπευση προϋποθέτει λογικά, επομένως, την πολιτική ενότητα του λαού, την οποία δεν εκφράζει απλώς, τη σχηματίζει, τη διαμορ-

²³ P. Rosanvallon, *Le peuple introuvable, Histoire de la représentation démocratique en France*, Paris, Gallimard, 1998, σ. 18

²⁴ Βλ. P. Rosanvallon, *ό.π.*, σ. 15-16.

φώνει²⁵ η ίδια κατά την πραγματοποίησή της. Ο λαός *δεν μπορεί να υπάρξει πολιτικά ως ενότητα ούτε να εκληφθεί ως υποκείμενο με δική του, ενιαία βούληση παρά μόνον με την εκπροσώπησή του από ένα άλλο πρόσωπο*²⁶. Αυτή τον καθιστά υποκείμενο και αυτήν τον εκλαμβάνει ως ενιαίο σώμα. Χωρίς την προηγούμενη προσωποποίηση του ο λαός δεν μπορεί να εκπροσωπηθεί.

Ο λαός, ως κοινωνική κατηγορία, είναι κατακερματισμένος, χωρισμένος σε ανταγωνιστικές τάξεις και ομάδες, σε κοινωνικές κατηγορίες. Μέσα από τη διαδικασία της αντιπροσώπευσης ο «πληθυντικός λαός» προσκτάται ενότητα και υποκειμενικότητα, γίνεται πρόσωπο και υποκείμενο με δική του ενιαία βούληση, αποκτά τη φυσιογνωμία του λαού, προσωποποιείται. Τελικά, αυτό που αντιπροσωπεύεται από το αντιπροσωπευτικό σώμα δεν είναι τα άτομα, αν τα πάρουμε απομονωμένα ή και συνολικά αλλά η ενότητα του λαού, ο λαός συνολικά ή το έθνος στην αφηρημένη ενότητά του²⁷.

Έτσι, χάρη στη διαδικασία της αντιπροσώπευσης, τον αποτελεσματικό και μαγικό αυτό μηχανισμό, με βάση τον οποίο εξουσιοδοτείται ένα αντιπροσωπευτικό σώμα να αποφασίζει για το σύνολο της κοινωνίας, οι αντιπροσωπευόμενοι μετατρέπονται από άμορφο Πλήθος σε νομικά μορφοποιημένο Λαό²⁸, σε πρόσωπο.

Την διάκριση μεταξύ πλήθους και λαού έχει εισαγάγει και επεξεργαστεί με τρόπο μοναδικό ο Hobbes στο κλασικό του έργο, ο «Πολίτης ή τα θεμέλια της πολιτικής»²⁹. Στο έργο του αυτό διακρίνει μεταξύ του πλήθους που κυβερνά και του πλήθους που κυβερνιέται, διότι στην αστική κοινωνία συμβαίνει το ίδιο το πλήθος, που αποτελεί μία συνάθροιση ατόμων που σχηματίζει μια πόλη, να είναι αυτό που προστάζει και υπόκειται σε προσταγές. Η λέξη πλήθος κατά τον Χόουμπς μπορεί να δηλώνει δύο πράγματα ταυτόχρονα: περισσότερα άτομα μαζεμένα, έτσι ώστε το πλήθος ανθρώπων να είναι συνώνυμο με τη συνάθροιση περισσότερων ανθρώπων και ταυτόχρονα η ίδια λέξη διατυπωμένη στον ενικό αριθμό να δηλώνει ένα πράγμα, δηλαδή ένα μόνον πλήθος. Το πλήθος όμως δεν μπορεί να αναχθεί σε ένα πράγμα ή σε ένα πρόσωπο, ούτε μπορούμε να πούμε ότι το πλήθος θέλει, υπόσχεται, κτάται, ενεργεί, κατέχει κλπ. Αν όμως τα μέλη αυτού του πλήθους, συμφωνήσουν μεταξύ τους ή οι περισσότεροι συναινέσουν ώστε η θέληση ενός συγκεκριμένου προσώπου να εκληφθεί ως η θέληση

²⁵ G. Duso, *Genesi e aporie dei concetti della democrazia moderna*, ό.π., σ. 115.

²⁶ Βλ. P. Rosanvallon, ό.π., σ. 30 επ., και 38 επ., όπου και το παράθεμα του Sieyens που ακολουθεί: «Μόνον με την αντιπροσώπευση ο λαός εμφανίζεται ενωμένος, διότι το σύνολο των κοινωνιών δεν μπορεί να συνενωθεί διαφορετικά, η εθνική ακεραιότητα δεν είναι προγενέστερη της θέλησης του ενωμένου λαού, ο οποίος δεν είναι παρά η αντιπροσώπευσή του. Η ενότητα αρχίζει εκεί. Τίποτε δεν είναι πάνω από την αντιπροσώπευση, είναι η ίδια το μόνο οργανωμένο σώμα. Ο λαός διασπασμένος δεν είναι οργανωμένο σώμα, δεν έχει ούτε μια θέληση ούτε μια σκέψη, δεν έχει τίποτε ως ένα».

²⁷ Βλ. P. Rosanvallon, *Le peuple introuvable*, ό.π., σ. 39, και G. Duso, *Genesi e aporie dei concetti della democrazia moderna*, ό.π., σ. 116-116.

²⁸ Τον μηχανισμό αυτό παρουσιάζει, αξιοποιώντας και το σχετικό χωρίο του T. Hobbes που παραθέτουμε αμέσως μετά, ο M. Fioravanti, *Costituzione*, Il Mulino, 1999, σ. 80-81, ο P. Rosanvallon, ό.π., σ. 17 και ο G. Duso, ό.π., σ. 123-127 και 132.

²⁹ T. Hobbes, *Le Citoyen ou les Fondements de la politique*, Flammarion, 1982, κεφ. VI, 1. σ. 149.

όλων ή των περισσότερων, τότε το πλήθος εκλαμβάνεται, γίνεται ένα πρόσωπο που διαθέτει τη δική του θέληση και μπορεί να θέλει, να προστάζει, να κάνει νόμους κ.ά. Στην περίπτωση αυτή όμως, γράφει ο Χόουμς, είναι προτιμότερο αυτό το δημόσιο πρόσωπο να το ονομάζουμε «λαός» παρά «πλήθος». Και στο ίδιο βιβλίο λίγο πιο κάτω σημειώνει ότι διαπράττουν σοβαρό λάθος οι κυβερνήσεις που δεν τονίζουν αρκετά τις διαφορές μεταξύ του λαού και του πλήθους: «ο λαός είναι ένα σώμα, ένα πρόσωπο, στο οποίο μπορούμε να αποδώσουμε μια θέληση, μια ιδιαίτερη πράξη, αλλά δεν μπορούμε να πούμε τίποτε παρόμοιο για το πλήθος». «Τα άτομα και οι υπήκοοι είναι αυτό που κάνει το *πλήθος*». Για το αριστοκρατικό πολίτευμα «πλήθος είναι οι κάτοικοι μιας χώρα ως *όχλος*», ενώ στην μοναρχία οι υπήκοοι μεν αντιπροσωπεύουν το *πλήθος*, ο δε βασιλιάς (έστω και αν αυτό φαίνεται εξαιρετικά παράξενο) αυτό που ονομάζω *λαός*»³⁰.

Σε άλλο έργο του ιδιαίτερα γνωστό, στον *Leviathan*, ο ίδιος συγγραφέας δείχνει με αριστοτεχνικό και γλαφυρό τρόπο τη διαδικασία με την οποία το πλήθος μεταμορφώνεται σε λαό και αποκτά πρόσωπο, γίνεται υποκείμενο. Αυτή δεν είναι άλλη από την αντιπροσωπευση, γράφει: «Ένα πλήθος ανθρώπων γίνεται *ένα* *μόνον* *πρόσωπο* όταν οι άνθρωποι αυτοί αντιπροσωπεύονται από έναν *μόνον* *άνθρωπο* ή από *ένα* *μόνον* *πρόσωπο*, και αυτό συμβαίνει με την ιδιαίτερη συναίνεση του κάθε ενός ατόμου, που αποτελεί μέρος αυτού του πλήθους. Διότι, είναι η ενότητα του αντιπροσωπευόντος, (αυτού που αντιπροσωπεύει) και όχι η ενότητα του αντιπροσωπευομένου, που καθιστά *ένα* το πρόσωπο και είναι αυτός που αντιπροσωπεύει που προσκτάται προσωπικότητα και δεν αποκτά παρά *μόνον μία*. Δεν μπορεί να νοηθεί διαφορετικά η ενότητα του πλήθους»³¹.

Το σημαντικό είναι εδώ ότι ο λαός με αυτή τη μορφή μετέχει στην αντιπροσωπευτική σχέση και αναπαριστάνεται μέσω αυτής ως οντότητα κοινωνικά 'ξεζουμισμένη', απο-ουσιοποιημένη, ως φυσιογνωμία καθαρά τυπική, χωρίς κοινωνικά χαρακτηριστικά, ως ένα πλάσμα δικαίου. Για την κατασκευή του έγινε αφαίρεση από την κοινωνική του υπόσταση, από τις κοινωνικές ιδιότητες, ανισότητες ή ταξικές διαφοροποιήσεις που διατρέχουν και χαρακτηρίζουν ένα κοινωνικό σύνολο.

Η νομική υποστασιοποίηση του λαού ήταν ωστόσο απολύτως αναγκαία για να ταυτιστεί λογικά ο ίδιος με το σώμα που ανέλαβε να τον αντιπροσωπεύει. Με άλλες λέξεις η νομική αναπαράσταση του λαού ως υποκειμένου και η αντίστοιχη προσωποποίηση των εκλεγμένων αντιπροσώπων από ένα αντιπροσωπευτικό σώμα, το Κοινοβούλιο, πέτυχαν το ακατόρθωτο: την *υπέρβαση της αντίθεσης μεταξύ της κοινωνιολογικής έννοιας το λαού και της νομικο-πολιτικής*. Έγινε έτσι λογικά δυνατή η λογική ταύτιση του πραγματικού και συγκεκριμένου λαού με τον λαό ως αφηρημένη ενότητα ίσων τυπικά πολιτών, ως ένα αριθμητικό σύνολο της plebs (μπλέμπα), με τον popu-

³⁰ T. Hobbes, *Le Citoyen*, κεφ. XII. 8.

³¹ T. Hobbes, *Leviathan*, χωρίς καταχωρημένο στο δέκατο έκτο κεφάλαιο (γαλλική μετάφραση ; .Paris, Sirey, 1971, σ. 166).

lus. Δύο διακριτά και αντιθετικά μεγέθη, από την μία το «πλήθος» και από την άλλη το «έθνος», από την μία ο «πληθυντικός» λαός καθοδηγούμενος από τα πάθη του, ο επιθετικός και αχαλίνωτος όχλος, και από την άλλη το σώφρον υποκείμενο της κυριαρχίας, η ενσάρκωση της γενικής θέλησης³², βρέθηκαν ενωμένα. Η πρακτική της πολιτικής αντιπροσώπευσης κατάφερε να συγκεράσει τις δύο αυτές προσλήψεις του λαού, δημιουργώντας έναν «λαό πλασματικό με την νομική έννοια του όρου, ένα σώμα συμβολικό στη θέση ενός λαού πραγματικού, που δεν ανευρίσκεται και δεν αναπαριστάνεται διαφορετικά»³³.

Στην αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία Δήμος ήταν η οργανωμένη, χωρίς διαμεσολαβήσεις θεσμών, διαδικασιών και προσώπων, εμφάνιση του πλήθους. Στη σύγχρονη δημοκρατία το 'πλήθος' απωθείται, πλήρως, και στην θέση του εμφανίζεται ως μοναδική υπαρκτή πραγματικότητα ο λαός. Ο λαός όμως είναι, όπως είδαμε, μια νομική και πολιτική κατασκευή, που προκύπτει από την πολιτική αντιπροσώπευση και υπάρχει για χάρη της. Στην συνείδηση και στην φαντασία όλων, ωστόσο, ο λαός το συλλογικό αυτό υποκείμενο που θέλει και μπορεί αυτοτελώς και μόνο του, είναι η μόνη υπαρκτή πραγματικότητα πάνω στην οποία θεμελιώνεται και με βάση την οποία λειτουργεί η αντιπροσωπευτική δημοκρατία και λαμβάνονται αποφάσεις για το κοινωνικό σύνολο.

Η σταθερά που διαπερνά, πάντως, την αρχαία και σύγχρονη δημοκρατία είναι το πλήθος, στην αρχαία με τρόπο ρητό, στη σύγχρονη με τρόπο άρρητο. Ο λαός στη σύγχρονη δημοκρατία έπαιξε και παίζει ρόλο καθοριστικό και αναντικατάστατο. Και το ερώτημα που τίθεται σήμερα είναι αν η μετα-εθνική δημοκρατία που κυοφορείται στη μετα-εθνική Ευρώπη, θα κατασκευαστεί με υλικά το πλήθος, το λαό ή τον Δήμο

3. Η ευρωπαϊκή δημοκρατία: από και με τους λαούς της Ευρώπης στους πολλαπλούς ευρωπαϊκούς-εθνικούς Δήμους

Το ζήτημα της ευρωπαϊκής δημοκρατίας, ανεξάρτητα από τη συγκεκριμένη μορφή που θα πάρει τελικά η πολιτική της συγκρότηση, συνδέεται τόσο με την έννοια του λαού, όσο και με τις έννοιες του δήμου και του πλήθους. Ανεξάρτητα από το πώς θα ονομαστεί, τελικά, το πολιτικό μόρφωμα που θα προκύψει στο μέλλον από την πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης, είτε αυτό πάρει τη μορφή ενός νέου κράτους ή μετακράτους, ή υπερ-κράτους ή μετα-εθνικού κράτους³⁴, είτε την μορφή ομοσπονδίας ή συνομοσπονδίας κρατών ή απλώς μια νέα μορφή ομοσπονδίασης λαών και

³² P. Rosanvallon, ό.π., σ. 19

³³ P. Rosanvallon, ό.π., σ. 16.

³⁴ Βλέπε κυρίως J.- M. Ferry, La question de l'Etat Européen, Gallimard, Paris, 2000, ιδίως 41-137, και ελληνική μετάφραση, Το ζήτημα του ευρωπαϊκού κράτους, Παπαζήση, Πρόλογος Αντ. Μανιτάκη, 2005.

κρατών³⁵, ή την μορφή μιας πρωτότυπης σύνθεσης πολλαπλών δήμων³⁶, τα τρία πολιτικά πλάσματα, που μόλις παρουσιάσαμε, λαός-δήμος-πλήθος, που αποτέλεσαν συστατικά στοιχεία των προηγούμενων ιστορικών μορφών οργάνωσης της εξουσίας, εμφανίζονται και στην υπό διαμόρφωση πολιτική ένωση της Ευρώπης και διεκδικούν να παίξουν ρόλο καθοριστικό.

Είναι, βέβαια, δύσκολη έως αδύνατη κάθε πρόβλεψη για το πολιτικό μέλλον της Ευρώπης και για την οργανωτική μορφή που θα πάρει. Αν όμως δεχτούμε ότι η δημιουργία της ξεκινά από τα υπάρχοντα κράτη, που είναι οι δραστήριοι πρωταγωνιστές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, τότε η πρωταρχική ύλη της υπό διαμόρφωση υπερεθνικής πολιτικής ενότητας βρίσκεται, τελικά, στους 'κρατικούς' λαούς της. Η πολιτική ένωση της Ευρώπης δεν μπορεί να «συνταχτεί» χωρίς τη συναίνεση των λαών της Ευρώπης. Φορείς της συντακτικής εξουσίας, από την οποία θα προκύψει η πολιτική ένωση της Ευρώπης, είναι οι λαοί της³⁷. Και αυτό με οποιαδήποτε μορφή και αν νοηθεί η συντακτική εξουσία, είτε ως διαρκής διαδικασία είτε ως συνταγματική στιγμή. Και βέβαια θα μπορούσαμε, κάλλιστα, να φανταστούμε ένα σύνταγμα χωρίς λαό³⁸, ακόμη και μια συντακτική διαδικασία χωρίς λαό, δύσκολα όμως μπορούμε να κατασκευάσουμε μια νέα πολιτική οντότητα και μάλιστα δημοκρατική, χωρίς τη συμμετοχή και τη συναίνεση του σώματος ή της πολιτικής κοινωνίας στο όνομα της οποίας θα λαμβάνονται αποφάσεις δεσμευτικές για την ίδια. Οι λαοί της Ευρώπης, με την πολιτική έννοια που δώσαμε προηγουμένως, και όχι με την πολιτισμική, με την οποία συνήθως συγχέεται, δηλαδή οι λαοί ως αυτόνομες πολιτικές ενότητες και όχι ως πολι-

³⁵ Από την εξαιρετικά πλούσια βιβλιογραφία αλλοδαπή και ελληνική, βλέπε ενδεικτικά, Δ. Τσάτσου, Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, Καστανιώτη, 2001, Γ. Παπαδημητρίου, Η αργόσυρτη πορεία προς την ευρωπαϊκή ομοσπονδίαση, Επίκαιρος προβληματισμός, Αντ. Σάκκουλας, 1997, Ol. Beaud, *Fédéralisme et souveraineté*, *Revue du droit public*, 1998, σ. 83-122, D. Sidjansky, Η αναζήτηση μιας πρωτότυπης ευρωπαϊκής ομοσπονδίασης, Παπαζήση, 2002, Allan Dashwood, *A Constitutional Order of Sovereign States*, *European Law Review*, 23, 1998, σ. 201 επ., Maurice Croizat et Jean-Louis Quermonne, *L'Europe et le Fédéralisme*, 2e éd., Monchrestien, 1999.

³⁶ Για τη θεωρία των πολλαπλών Δήμων, της παράλληλης, δηλαδή, ένταξης ενός πολίτη στην εθνική, τοπική και ευρωπαϊκή πολιτική κοινότητα, βλέπε κυρίως τις αναλύσεις του J.H.H. Weiler, «European Neo-constitutionalism: in Search of Foundation for the European Constitutional Order», ό.π., σ. 526, Η θέση αυτή, ως προς την ιδεατή πολιτική οργάνωση της Ευρώπης, δεν διαφέρει και πολύ θεσμικά ή πολιτικά από τη θέση του N. MacCormick, *Questioning Sovereignty, Questioning Sovereignty, Law, State, and Nation in the European Commonwealth*, Oxford, University Press, 1999, σ. 137-156 καθώς και εκείνη των R. Bellamy και D. Castiglione, «Building the Union: The Nature of Sovereignty in the Political Architecture of Europe», *Law and Philosophy*, 16: 1997, σ. 421-445, ιδίως σ. 423-431, και R. Bellamy, *The "Right to have Rights": Citizenship Practice and the Political Constitution of the European Union*, in Bellemy R., and Warleigh, A. (eds). *Citizenship and Governance in the European Union*, Continuum, London, 2001, (από Working Paper).

³⁷ Ειδικά για το ζήτημα της συντακτικής εξουσίας στην Ευρώπη βλέπε μεταξύ πολλών τις παρεμπόμισες σκέψεις του E. Balibar, στην σχετικά πρόσφατη μελέτη του *Quelle 'constitution' de l'Europe*, σε *Europe, Constitution, Frontinre'*, Editions du Passant, 2005, σ. 49-73, καθώς και την μελέτη μου, *Το Σύνταγμα της Ευρώπης αντιμέτωπο με την εθνική και λαϊκή κυριαρχία*, εκδ. Παπαζήση, 2004.

³⁸ Για το ζήτημα αυτό Sergio Dellavalle, *Una costituzione senza popolo*, Milano, Giuffrè, 2002. και Enr. Scoditti, *La costituzione senza popolo*, edizioni Dedalo, Bari, 2001.

τισμικές ή εθνικές ταυτότητες, αποτελούν ενεργά πολιτικά υποκείμενα της πολιτικής πραγματικότητας, που δεν είναι δυνατόν να αγνοηθούν ή να παραμεριστούν. Όσο υπάρχουν κράτη και όσο η δημοκρατία νοείται και πραγματώνεται στο εθνικό επίπεδο, δηλαδή ως λαϊκή κυριαρχία, τόσο οι συλλογικές πολιτικές υποκειμενικότητες, που λέγονται Λαοί, θα είναι αναντικατάστατα και δραστήρια υποκείμενα ή δραστήριοι συμμετοχοί της ιστορικής διαδικασίας της πολιτικής ολοκλήρωσης της Ευρώπης. Αυτό οφείλουν να κατανοήσουν όσοι κόπτονται για τη δημοκρατία και γράφουν ακατάπαυστα εξυμνώντας τη δημοκρατική αρχή.

Με αυτό το λογικό και ιστορικό δεδομένο θα πρέπει να εξεταστεί και το ζήτημα της αναγκαιότητας ή μη ενός ευρωπαϊκού λαού για τη σύνταξη μιας ευρωπαϊκής δημοκρατίας. Το ιστορικό προηγούμενο της εθνικής δημοκρατίας ή του εθνικού κράτους, συστατικό στοιχείο των οποίων υπήρξε ο λαός, δεν φαίνεται ότι μπορεί να επαναληφθεί και αυτό όχι μόνον διότι ελλείπει το αναγκαίο υποκειμενικό και κοινωνιολογικό υπόβαθρο μιας στοιχειώδους πολιτισμικής ομοιογένειας για την ύπαρξη ευρωπαϊκού λαού, ώστε παράλληλα με αυτήν την συλλογική ταυτότητα να κτιστεί η πολιτική ενότητα του «πολυπληθούς και ανομοιογενούς» ευρωπαϊκού λαού, αλλά κυρίως διότι, για να δημιουργηθεί ευρωπαϊκός λαός, με την πολιτική έννοια του όρου, κατ' εικόνα και ομοίωση του εθνικού λαού, θα πρέπει κατά ιστορική αναλογία να στηθούν διαδικασίες πολιτικής αντιπροσώπευσης ανάλογες με εκείνες της εθνικής δημοκρατίας, όπως είδαμε πιο πάνω. Όχι μόνον τέτοια προοπτική δεν υπάρχει, αλλά και αν ποτέ διαφανεί, θα βρεθεί αντιμετώπι με την πολιτική υπόσταση και αυτονομία των λαών της Ευρώπης, με τους οποίους ένας υποτιθέμενος ευρωπαϊκός λαός, πάνω ή πέρα από τους λαούς της, θα πρέπει να λογαριαστεί και πάντως να καθορίσει τις σχέσεις του μαζί τους.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής δεν υπήρχαν τέτοια ιστορικά εμπόδια ή προηγούμενα. Το «πλήθος» των μεταναστών είχε τότε, και λόγω του μικρού σχετικά μεγέθους του, μεγαλύτερη κοινωνική ομοιογένεια απ' ό,τι οι σημερινοί πληθυσμοί της Ευρώπης. Η δημιουργία εξάλλου ενός ομοσπονδιακού κράτους καθώς και η συνταγματική εγκατάσταση θεσμών αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, (Πρόεδρος Δημοκρατίας, Βουλή των Αντιπροσώπων και Κογκρέσο), έκαναν δυνατή και αναγκαία την επίκληση «Εμείς ο Λαός» των Ηνωμένων Πολιτειών. Το «Εμείς» δήλωνε έναν λαό και ένα έθνος, εξέφραζε την πολιτική ενοποίηση του πλήθους των μεταναστών πάνω σε ένα κοινό πολιτικό σχέδιασμα δημιουργίας μια ενοποιημένης, τελικά, πολιτικής κοινωνίας. Το αμερικανικό έθνος κτίστηκε με βάση κοινούς δεσμούς, πολιτικής αλληλεγγύης των κατοίκων του, οι οποίοι πλέχτηκαν στη βάση ενός συγκεκριμένου πολιτικού σκοπού ή ονείρου, και όχι όπως συνέβη με τα ευρωπαϊκά έθνη, τα οποία διαμόρφωσαν την εθνική τους ταυτότητα πάνω σε δοσμένους και διαφορετικούς προ-πολιτικούς δεσμούς γλώσσας, παράδοσης, θρησκείας, ιστορικής μνήμης κ.ά.

Στην περίπτωση της Ευρώπης όχι μόνον είναι πολιτικά αδύνατον να προβληθεί το «Εμείς ο λαός της Ευρώπης», αλλά δεν μπορεί φυσικά να γίνει λόγος ούτε για ευρωπαϊκό έθνος. Το μόνο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί, ώστε να παράσχει έρεισμα συμ-

βολικό, θα ήταν το «Εμείς οι λαοί της Ευρώπης». Χωρίς ευρωπαϊκό λαό και χωρίς ένα ευρωπαϊκό έθνος δεν είναι νοητή η δημιουργία κράτους ή δημοκρατίας αντιπροσωπευτικής, με τη σημερινή έννοια, στην οποία οι αποφάσεις θα παίρνονται με την αρχή της πλειοψηφίας. Αλλά ούτε και η κατασκευή ενός ομοσπονδιακού κράτους είναι νοητή, διότι προϋποθέτει ενοποιητικούς αντιπροσωπευτικούς θεσμούς και «λαό» ως πολιτική ενότητα, με υποκειμενική ικανότητα. Η απουσία ευρωπαϊκού λαού δεν αποτελεί διαπίστωση κοινωνιολογική ή πολιτισμική αλλά κυρίως πολιτική. Πολιτικά, δεν είναι δυνατόν να κατασκευαστεί ευρωπαϊκός λαός. Υπάρχει θεσμική αδυναμία κατασκευής ενός ευρωπαϊκού λαού που θα ενσαρκώνει και θα προσωποποιεί, πλασματικά, την ενοποιημένη βούληση των πληθυσμών της Ευρώπης. Η δημιουργία ενός αντιπροσωπευτικού πολιτικού σώματος, σύνθετου ή ενιαίου, είναι απολύτως αναγκαία για μια δημοκρατικά νομιμοποιημένη πολιτική εξουσία στην Ευρώπη, η οποία θα λαμβάνει αποφάσεις στο όνομά του και για λογαριασμό του.

Μένει να εξεταστεί ακόμη μήπως η απουσία ευρωπαϊκού λαού μπορεί να υποκατασταθεί από τη δημιουργία ενός ευρωπαϊκού Δήμου. Η έννοια εδώ του Δήμου έχει το πλεονέκτημα ότι είναι αποκαθαρμένη από κάθε είδους στοιχεία εθνικής ή πολιτισμικής ή θρησκευτικής ομοιογένειας και αντιμετωπίζεται καθαρά ως πολιτική, δηλαδή ως κοινότητα πολιτών με ίσα δικαιώματα ελευθερίας και συμμετοχής. Εκφράζει αποκλειστικά μια πολιτική ενότητα που δημιουργείται μέσα από πρακτικές και διαδικασίες που βασίζονται στην αρχή της πολιτικής αλληλεγγύης. Η δημιουργία ωστόσο μιας τέτοιας πολιτικής ενότητας είναι μια εξαιρετικά σύνθετη και μακροχρόνια διαδικασία, διότι δεν δημιουργείται διά μαγείας ούτε με ένα τυπικό σύνταγμα, αλλά μόνον προκύπτει μέσα από διαδικασίες και θεσμούς, αντιπροσωπευτικούς και διαβουλευτικούς, που πραγματώνουν και κάνουν να λειτουργεί το πολιτικό αυτό σώμα, αντλώντας τη νομιμοποίηση της ύπαρξής του από τον εαυτόν του.

Ο Δήμος χρειάζεται, πάντως, πριν από όλα μια Αγορά, όπου θα συνευρίσκονται και θα διαλέγονται οι πολίτες του, οι ίδιοι ή οι αντιπρόσωποί τους. Απαιτείται, παράλληλα, μια δημόσια πολιτική σφαίρα, ένας «κοινός τόπος», που θα είναι ο τόπος του κοινού και θα ενσαρκώνει συμβολικά τη δημόσια συνεύρεση και διαβούλευση των μετόχων της. Χρειάζεται άρα ένας «κοινός τόπος» συμβολικής συνεύρεσης και ενοποιημένης αναπαράστασης της συλλογικής τους υπόστασης, μια δημόσια σφαίρα συνδιαχείρισης των κοινών συμφερόντων τους. Η δημιουργία μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας συνδέεται ακόμη με τη σταδιακή διαμόρφωση μιας κοινής ευρωπαϊκής γνώμης, η οποία στηρίζεται και προϋποθέτει την αμοιβαία αναγνώριση ενός δημόσιου δικαιώματος στην επικοινωνία για όλους τους κατοίκους της ευρωπαϊκής επικράτειας. Η αμοιβαία αναγνώριση όλων όσοι απαρτίζουν τον ευρωπαϊκό δήμο, ως δικαιούχων ενός δικαιώματος ισότιμης συμμετοχής στη δημόσια πολιτική σφαίρα, είναι απολύτως αναγκαία.

Το εξαιρετικά όμως δύσκολο πρόβλημα, πραγματικός γρίφος, είναι το ζήτημα της σύνδεσης του Ευρωπαϊκού Δήμου με τους εθνικούς δήμους ή λαούς της Ευρώπης. Σύνδεση που θέτει επί τάπητος το συναφές ζήτημα των σχέσεων της Ευρωπαϊκής Δη-

μοκρατίας με τις εθνικές δημοκρατίες³⁹. Ο ευρωπαϊκός δήμος αποτελείται από τους πολίτες της Ευρώπης ή αποτελεί ο ίδιος συνάρθρωση των εθνικών δήμων; Τι σημαίνει και πώς γίνεται αντιληπτός εδώ ο ευρωπαϊός πολίτης; Βρίσκεται πάνω από τους εθνικούς πολίτες, τους συμπεριλαμβάνει ως τέτοιους ή τους υπερβαίνει;

Η πολιτική ενότητα της Ευρώπης δεν μπορεί παρά να κτιστεί πάνω από πολλαπλές πολιτιστικές ταυτότητες και πολιτικές ενότητες. Θα προκύψει μέσα από τυπικές και άτυπες ατομικές ή συλλογικές διαδικασίες και πρακτικές συγκρότησης και λειτουργίας μιας κοινότητας δικαίου και δικαιωμάτων ατόμων και λαών. Συστατικά στοιχεία της πολιτικής ένωσης της Ευρώπης και της ευρωπαϊκής δημοκρατίας δεν είναι μόνον τα άτομα, αλλά και οι λαοί ως ενότητες πολιτικές και φορείς συλλογικών δικαιωμάτων αυτοπροσδιορισμού και αυτοδιάθεσης⁴⁰. Η ευρωπαϊκή δημοκρατία δεν μπορεί να είναι μία ομοίωση της εθνικής δημοκρατίας, αλλά μια αρμονική συνάρθρωση των εθνικών δημοκρατιών ή Δήμων, οι οποίοι θα συγκροτούν μεταξύ τους ένα συνεκτικό, πολιτικά, δίκτυο επικοινωνίας⁴¹. Οι ευρωπαϊκοί δήμοι θα λειτουργούν ως εστίες πολιτικής αντιπροσώπευσης και ενσωμάτωσης, συναρθρωμένες σε μια πολυεπίπεδη θεσμική βάση. Ο ευρωπαϊκός και οι εθνικοί δήμοι τελούν μεταξύ τους σε σχέση θεσμικής ισοτιμίας, κανείς δεν υπερέχει του άλλου. Οι εθνικές δημοκρατίες και η ευρωπαϊκή δημοκρατία δεν τελούν μεταξύ τους σε σχέση ιεραρχικής δομής. Η ευρωπαϊκή δημοκρατία δεν είναι ανώτερη ούτε πάνω από τις εθνικές δημοκρατίες. Δεν τις υπερβαίνει ούτε τις υποκαθιστά, τις συνθέτει, τις συναρθρώνει σε ένα ενιαίο δίκτυο μοιρασμένης κυριαρχίας.

Οι πολλαπλοί ευρωπαϊκοί Δήμοι (κεντρικός και περιφερειακοί), έστω και αν αντιπροσώπουν ή εκφράζουν διαφορετικές πολιτικές ή πολιτισμικές κοινότητες ή τοπικές κοινωνίες ή ακόμη και εθνικές συλλογικότητες, δεν στέκονται ξεκάρφωτοι στον πολιτικό ορίζοντα, αποτελούν συστατικά και αναντικατάστατα στοιχεία δομών πολιτικής αντιπροσώπευσης και συλλογικής αυτονομίας ή αυτοκυβέρνησης. Η συγκρότησή τους προκύπτει από διαδικασίες και πρακτικές συμμετοχής σε έναν κοινό τόπο διαχείρισης δημόσιων πραγμάτων. Δεν είναι ο Δήμος ή ο Λαός που έφτιαξε τη δημοκρατία, αλλά το αντίστροφο. Το αίτημα και οι πρακτικές της δημοκρατίας, του συλλογικού αυτοπροσδιορισμού, κατασκευάζουν για τις ανάγκες τους τον Δήμο ή τον Λαό. Ο λαός δεν προϋπάρχει του Συντάγματος είναι δημιούργημα του Συντάγματος.

Κατά συνέπεια, η πρόβλεψη του πολιτικού μέλλοντος της Ευρώπης είναι πράγματι ρευστή, ασαφής και αβέβαιη και εξαιρετικά παρακινδυνευμένη. Μόνον ιστορικές

³⁹ Το κείμενο αυτό ζήτημα αντιμετωπίζει η Kalypso Nicolaïdis, *The New Constitution as European Demo-cracy?*, On line paper, The Federaliste trust, 2003.

⁴⁰ Για την εξίσωση λαών και ατόμων ως φορέων αντίστοιχων ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων βλέπε τις κρίσιμες σκέψεις κυρίως του J.-M. Ferry, στο βιβλίο του που παραθέσαμε *La question de l'Etat européen*, καθώς και στις πρόσφατες μελέτες του, *Quelle identité pour l'Europe?* και *Quel modèle de démocratie pour l'Union Européenne*, σε *L'Europe, l'Amérique et le monde*, Editions pleins Feux, 2004, σ. 93-98.

⁴¹ Βλέπε σχετικά τις ωραίες σκέψεις της Kalypso Nicolaïdis, ό.π., σ. 2-9.

υποθέσεις μπορεί να διατυπωθούν. Έτσι, ανακεφαλαιώνοντας μπορούμε προς το παρόν να πούμε ότι, κάτω από οποιαδήποτε εκδοχή και αν εξελιχθεί, η συντακτική διαδικασία στην Ευρώπη, που μόλις άρχισε, περνά, όπως έδειξαν και οι εξελίξεις, αναγκαστικά, από τη θέληση ή *συναίνεση των λαών της Ευρώπης*, οι οποίοι ενεργούν και αποφασίζουν ως διακεκριμένες και συνταγματικά αυτόνομες πολιτικές ενότητες και ως φορείς πολιτικής κυριαρχίας και συλλογικού αυτοπροσδιορισμού. Η νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας στην Ευρώπη δεν μπορεί, τελικά, παρά να είναι, πολλαπλή, θα *θεμελιώνεται σε πολλούς ευρωπαϊκούς δήμους, που θα αποτελούν παράλληλη συνένωση των λαών και των πολιτών της Ευρώπης. Προ το παρόν πάντως η ΕΕ είναι μόνον ένωση κρατών. Σε ένα μεταβατικό στάδιο θα μπορούσε να γίνει συνένωση κρατών και λαών, για να καταλήξει σε μια συνένωση λαών ως δήμων και πολιτών.*

Το δύσκολο, επομένως, και άγνωστο πρόβλημα της ευρωπαϊκής πολιτικής ολοκλήρωσης δεν βρίσκεται μόνον στο είδος και στον τρόπο συγκρότησης ενός ή πολλών Δήμων, που θα ενοποιούν σε μια πολιτική ενότητα, και θα κάνουν ένα τα πολλά και πολλαπλά, αλλά στον τρόπο αναγωγής των Δήμων αυτών στους Λαούς και στους πολίτες της Ευρώπης. Διερωτάται κανείς, από πού θα αντλεί τη νομιμοποίησή της η κοινή ευρωπαϊκή «δήμο(ι)-κρατούμενη» πολιτική εξουσία και πού θα εδράζεται η ευρωπαϊκή κυριαρχία ως πηγή προέλευσης όλων των εξουσιών του ευρωπαϊκού πολιτικού οικοδομήματος; στους λαούς της Ευρώπης, σε ένα ευρωπαϊκό Δήμο των ευρωπαϊκών πολιτών; Και πώς θα συναρθρώνονται μεταξύ τους τα δύο αυτά είδη νομιμοποίησης; Ποιο θα είναι το διακριτό γνώρισμα της Ευρωπαϊκής Δημοκρατίας, το ότι αποτελεί συνάρθρωση ισότιμων πολλαπλών Δήμων, πολλών δημοκρατιών, ή το ότι αποτελεί «ενότητα» πολλαπλών πολιτικών κοινοτήτων; Πώς σχεδιάζουμε και φανταζόμαστε το μέλλον της Ευρώπης: ως ομοσπονδίωση δήμων ή λαών ή κρατών και λαών; Τι αποδίδει καλύτερα την υπό διαμόρφωση νέα πραγματικότητα: η φράση «Εμείς οι λαοί», «Εμείς οι Δήμοι», ή «Εμείς οι πολίτες της Ευρώπης»; Μέσα από την αβεβαιότητα, τη σύγχυση και την ασάφεια των όρων αυτών εξαρτάται το πολιτικό μέλλον των «πληθυσμών» της Ευρώπης.

Προς το παρόν η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί κατά βάση μία συνένωση κρατών, η οποία στηρίζει τη νομιμοποίηση των θεσμών της οικονομικής διακυβέρνησής της στις διεθνείς συμφωνίες των κρατών. Η προσπάθεια δημιουργίας μέσω μιας συνταγματικής συνθήκης μιας ενδογενούς νομιμοποίησης των υπάρχοντων κοινοτικών και διακυβερνητικών θεσμών της Ευρώπης (Συμβουλίου και Επιτροπής), παρακάμπτοντας ή υποκαθιστώντας την βούληση των λαών της Ευρώπης, απέτυχε. Το καλούμενο σύνταγμα της Ευρώπης ήταν θνησιγενές. Οι εθνικές διαδικασίες και κυρίως οι διαδικασίες άμεσης έκφρασης της λαϊκής βούλησης, όπως είναι τα δημοψηφίσματα, έδειξαν ότι κύριοι της ευρωπαϊκής συντακτικής διαδικασίας παραμένουν οι λαοί της Ευρώπης. Το πολιτικό μέλλον της Ευρώπης εξαρτάται από τις βουλήσεις και συναίνεσεις των λαών, που αποτελούν και την αφετηρία κάθε διαδικασίας συντακτικής πολιτικής ενοποίησης.

Οι λαοί όμως της Ευρώπης, για την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, είδαμε ότι εί-

ναι πλάσματα δικαίου. Στην κοινωνική πραγματικότητα υπάρχουν ως «πληθυσμοί» ή ως «πλήθη», κοινωνικά και πολιτισμικά ανομοιογενή. Η κινητήρια δύναμη των λαών είναι ούτως ή άλλως τα πλήθη, και με όρους κινηματικούς, τα «κοινωνικά κινήματα». Αυτό είναι ο πραγματικός λαός που καθορίζει τελικά την βούληση του πολιτικού λαού. Ο πραγματικός ή πληθυντικός λαός δεν αποτελεί άθροισμα ατόμων, αλλά μια δυναμική σύνθεση κοινωνικών ομάδων και τάξεων, που συγκροτούνται και κινητοποιούνται ωθούμενες από προσδοκίες και ανάγκες των μαζών. Είναι καιρός στο λεξιλόγιο της πολιτικής επιστήμης να βρει, επιτέλους, τη θέση που του ανήκει ο όρος «πλήθος» ή «μάζα»⁴² σε σχέση ή αντιδιαστολή προς τον λαό. Θα πρέπει η κυριαρχία του λαού να μπορεί να δει τον εαυτόν της στον καθρέπτη ως ωραιοποιημένο καθρέφτισμα του πλήθους.

⁴² Βλέπε σχετικά τις εξαιρετικές μελέτες του Etienne Balibar, *Ce qui fait qu' un peuple est un peuple*, σε 'La crainte des masses', Galilée, 1997, σ. 101-129, του ίδιου, *Quelle 'constitution' de l'Europe*, Editions du Passant, 2005, σ. 50-73 (58-59).

